

УДК 94:327(497.5:470)"19"(093.2)
32:929 Херц К.(044)
329(497.5)"19"

Горан МИЛОРАДОВИЋ
Институт за савремену историју, Београд
goranm065@gmail.com

Велики и мали. Деловање Хрватске странке права у Руској царевини до Октобарске револуције

Апстракт: Рад је посвећен истраживању деловања хрватске Странке права у Руској царевини од средине 19. века до Октобарске револуције. У средишту пажње су друштво „Јурај Крижанић“ и неколико са њим повезаних удружења која је у Русији организовао праваш Крунослав Херуц као средства за спровођење програма његове партије. Херуц и његова дружина користили су словенофилску реторику да би стекли наклоност појединаца утицајних у руском друштву и институцијама, уз чију подршку су подривали политику српске владе и отежавали формирање Добровољачког корпуса у Русији. Борбу српског и хрватског државотворног концепта за подршку Русије окончале су две руске револуције, па се од 1917. године југословенски програм указао као једини излаз за њихове заступнике.

Кључне речи: Крунослав Херуц, Странка права, словенофилство, југословенство, национализам, Русија, Србија, Хрватска

Слабљење Османске царевине је у 19. веку дошло у фазу када се морало рачунати на могућност њеног распада.¹ Опадање те државе је проистицало из њених унутрашњих противуречности, али је било подстицано и спољашњим разлозима. После пораза Наполеона Руска царевина је отпочела ширење свог утицаја на Балкану. Гео-стратешки приоритет њеног интересовања били су мореузи, док је идеолошки фокус био на симболичком центру православља – Цариграду. Друга велика сила у суседству која се интересовала за Осман-

---

1 Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: Између демократије и диктатуре* (бр. 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ско наслеђе на Балкану, Аустријска царевина, тежила је ширењу свог геостратешког утицаја у правцу Солуна, док је идеолошко тежиште било на протежирању римокатоличке вере и европског културног обрасца. Те две тенденције морале су се негде укрстити, а две силе, пре или касније, директно или индиректно, морале су се сукобити.

Географске чињенице одредиле су начин на који би могло доћи до све извесније раздеоце османских територија на Балкану. Свестан улога које у том процесу играју Русија и Аустрија, српски државник Илија Гарашанин је 1844. године у спољнополитичком програму Србије констатовао: „Ове две силе лако би се могле погодити и сложити, које ће земље и предјели којој припасти. Аустрија само за притјаживањем западних, а Русија за освајањем источних земаља тежити може. И по томе може бити да би права линија од Видина до Салоника повучена, могла ово питање на задовољство обадвеју страна рјешити. Тако дакле у случају разделења, сви Срби само Аустрији пали би у дјел.“² То је значило да Срби морају рачунати на то да се њихова држава у изградњи неће моћи простирати у две сфере утицаја нити ће моћи да буде под руском заштитом. Требало је, дакле, тражити начина да она опстане и напредује у околностима које су јој дате. Ширење и јачање српске државе водило је ка сукобима са другим претендентима на османски простор и становништво. Ко ће они бити није се средином 19. века сасвим јасно видело.

После Гарашанина, питањем поделе Османске царевине бавио се, 70-их година 19. века, идеолог и вођа Странке права Антун Старчевић. Још у време Марије Терезије, пише он, „Русија позва Аустрију да разделе Турску. Тај предлог у Бечу, разложи барон Бендер овако: 'користи које би Аустрија разделењем Турске добила, не би накнадиле штету која би по Аустрију дуго, можда на веке стајала тиме што би она свој мир у погубел ставила. Руси, постав господаром толиких земаља у којих станују Слави и Герци, исте вере које и Руси, ту би начинили државу, која би по Аустрију много погубелнија била него-ли је пропадајућа Турска. Суседство те нове славске државе било би над-а све погубелно Аустрији зато, јер ова под својим господством држи велики број Славаха и Геркаха, народима који од вазда нагибљу под руско господство.' [...] То је казано и одвећ јасно.“³ Те чиње-

2 Радосл Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, (Београд: Белетра, 2004), 189.

3 Ante Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, (Zagreb: Lav. Hartmán i družba, 1876), 101. Старчевић се позива на: Comte Ferrand, *Histoire de trois démembrements de la Pologne*, t. I, (Paris, 1820), 197.

нице су истовремено одређивале и потенцијалне савезнике и могуће непријатеље – како Русији и Аустрији, тако Србима и Хрватима.

Статус кво је могао постојати неко време, али је већ почетком 19. века био нарушен у самој Османској царевини, која више није била у стању да ефективно контролише своју периферију. Одметнуте јаничарске вође су својим бахатим и насилничким поступцима 1804. године изазвале устанак Срба у Смедеревском санџаку, што је наредних деценија довело до стварања аутономне српске кнежевине. Та чињеница је подстакла и друге државотворне идеје и амбиције у суседним покрајинама оријенталне царевине. Трка за деловима османског наслеђа, која је тада почела, није се више могла зауставити, а у појединим фазама ни контролисати.

Међу Словенима штокавског говора, који су насељавали јужна подручја Аустрије и северозапад Османске царевине, развило се неколико државотворних и национално-интеграцијских идеологија. До средине 19. века „илирски“ покрет, покренут у Хрватској, већ је био мртав, тако да су се у реалној политичкој борби испољиле четири идеологије: 1. *пансловенство*, као свеобухватан концепт словенског препорода и могући ослонац осталим, ужим концептима; 2. *аустрословенство/југословенство* настало је на простору Хабзбуршке царевине и претендовало да обухвати све штокавце на Балкану; 3. *Начертаније*, као концепт националног уједињења Срба на простору Османске царевине; 4. *праваштво*, као ексклузивна идеологија националног уједињења Хрвата у максималном обиму. Током 19. и почетком 20. века два крајња супротстављена пола чинили су *Начертаније* (написано 1844) и хрватско државно право (настајало 1852–1894). Пансловенство и аустрословенство/југословенство, показало се у пракси, била су тактичка средства којима су се служили заступници српске и хрватске идеологије, покушавајући да формирају своје националне државе.

Праваша откривају Русију

Иако су двојица утемељивача идеологије праваштва, Антун Старчевић и Еуген Кватерник, потекла из илирског покрета, нису били сасвим сагласни у вези са односом Хрвата и Словена. Док се Старчевић оштро супротстављао идеји словенске узајамности и енергично, агресивно, па и вулгарно, порицао сваку везу Хрвата и Словена, сматрајући „славенство као плод паклених бечких сплет-

ки“, Кватерник је „видио Хрвате у оквиру Славена и Југославена“.⁴ Док је Старчевић као своје највеће противнике међу хрватским политичарима означио поборнике Народне странке и идеологије аустророславизма (Ј. Ј. Штросмајера и Ф. Рачког), постојање српске нације порицао, а Србе деградирао испод нивоа људских бића, дотле је Кватерник у појединим својим иступима допуштао постојање Срба изван „земаља хрватског државног права“ и наговештавао могућност сарадње између хрватске и српске државе.⁵ У таквим фазама Старчевић је ћутао. Та правашка тактика примењивана је у ситуацијама када им је била потребна српска политичка подршка против Беча и Пеште. Њихов однос према Србима је само најочигледнији вид испољавања флексибилности правашке политике, која се може приметити и на другим пољима њиховог деловања.

У текстовима вође и идеолога странке, Антуна Старчевића - Старог много је примера из којих се види његово шовинистичко ниподаштавање и расистичко деградирање словенских народа генерално, а Срба специјално. Старчевић је, доследан свом псеудонаучном методу, у својој „расправи“ из 1868. године под насловом *Име Серб*, настојао да оспори и само постојање имена Словена и Срба и да докаже да су то латинске заједничке именице „sclavus“ и „servus“, дакле „роб“, и то – двоструки.⁶ У памфлету под насловом *Пасмина Славосербска по Хрватској*, он на много места у пежоративном смислу користи израз „Славосерби“, који је за њега синоним са именом „Срби“ и „Серби“, који сви означавају „сужањско поколење“.⁷ Реч „Славосерби“ претходно је користио филолог Павле Јозеф Шафарик, који је Јужне Словене делио на „Славосрбе“ грчке вере (Срби и Бугари) и „Славосрбе“ католичке вере (Далматинци, Босанци, Славонци и Хрвати).⁸ Наводно је и идеолог панславизма Јан Колар користио израз „Славосрби“.⁹ Шафарик и Колар су ту кованицу користили на вредносно

4 Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povjest, 1973), 81–82.

5 Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, 34–35, 55, 76, 88, 101–14; Gross, *n. d.*, 108.

6 Према: Tomislav Jonjić, „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina“, *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, god. X (2015), br. 19(1)–20(2), 86.

7 Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, 102.

8 Gross, *n. d.*, 23.

9 Nevenko Bartulin, *The racial idea in the Independent State of Croatia: origins and theory*, (Leiden/Boston: Brill, 2014), 34.

неутралан начин. Међутим, када се 1868. године Старчевић укључио у полемику са присталицама Шафарика, Вука Караџића и Јозефа Добровског, он термин „Славосрби“ користи за ниподаштавање оних који су њиме тада били јасно означени и да исмеје оне који ту реч користе у науци.¹⁰ Поред тога, кованицу „Славосерб“ вођа праваша користи у политичкој борби да би жигосао своје идеолошке противнике у Хрватској (поборнике свесловенства, аустрославизма/југословенства и српства), али истовремено циља и на две државе и два народа: Србе и Србију (због конкурентске националне идеологије) и Русе и Русију (због пансловенства и подршке коју пружају Србима). Старчевић је веровао да „словенство може свршити само у руској држави или у савезу држава које би се сматрале ’руским ађутантурама и капуралиамаи’ и значиле би пропаст Хрвата.“¹¹ Зато је, како се сматра, са словенством Старчевић „раскрстио“ још давне 1852. године.¹²

С обзиром на ставове вође и идеолога праваша о Словенима, поставља се неколико питања: Одакле њихов интерес за Русију? Због чега су одлазили и шта су покушавали да постигну у највећој словенској земљи? На који начин? Какве резултате су постигли?

Први праваш који је ногом крочио на руско тло био је Еуген Кватерник, суоснивач странке, који је у Санкт Петербургу и Москви боравио 1858. године. Повезао се са Словенским комитетом покушавајући да уз њихову помоћ заинтересује Русију за хрватско питање. Тада се представљао као „Славо-Хрват“ који жели да се укључи у борбу „Славјанства“ против туђинске власти и уверавао петербуршког професора славистике и члана више друштва И. И. Срезњевског: „Имадем и знадем кључ, којим у рок само 14 данах – могло би се дигнути до 30.000 оружаних добро граничарских Хрватах“, а потом и „сав разјарени хрватски народ“ на устанак.¹³ Примљен је као руски „тајни политички агент у трговачкој (паробродарској) служби“.¹⁴ У

10 О тој полемици више: Mile Starčević, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1936), 94–96.

11 Мисли се: ађутантуре и капларства. Ante Starčević, *Bi-li k slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, (Zagreb: Hrvatska zastava, [1861]), 6, 9. Наведено према: Gross, *n. d.*, 130.

12 Gross, *n. d.*, 36; слично и: 71.

13 Ivan Očak, „Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća“, *Historijski zbornik*, god. 19/20, 1966–1967, 380.

14 Ljerka Kuntić, „Kvaternik i njegovo doba (1825–1871)“, u: Eugen Kvaternik, *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, priredila Lj. Kuntić, (Zagreb: Znanje, 1971), 8.

руско држављанство прешао је 19. октобра 1858. године. Убрзо се разочарао у Русију, која није показивала намеру да Хрвате ослободи хабзбуршке власти, па је већ марта 1860. иступио из руског држављанства.¹⁵ У писму аустријском министру иностраних послова Рехбергу (J. V. von Rechberg), Кватерник је 12. јула 1860. написао: „у Русији сам морао осјетити мучно колебање славенске идеје какву сам себи створио, као и многи други из мога народа; и стећи увјерење да се Руси односе суставно непријатељски према мојој домовини и народу који је већином католички, и то због саме те једноставне околности! Јер су се Руси одлучили, мада пуни неповјерења, да ме приме и употријебе у корист мога народа и против Аустрије, не због љубави за славенство, већ потакнути страхом да не закажу пред хрватским народом, одбијајући првог Хрвата који је утекао њима; да би ме касније напустили утолико апсурдније, допуштајући да се компромитујем на све стране“.¹⁶ Кватерник се боравком у Русији ослободио неких својих неоснованих очекивања, али неке друге илузије, као што се види, наставио је да негује.

Током боравка у Русији Кватерник се уверио да ће она увек пре подржати православне балканске народе него Хрвате, као и да би Руси, ако би могли, источно питање решили пре свега у своју корист и у корист православља.¹⁷ Због тога је Кватерник 1860. године у поменутом писму грофу Рехбергу указао на оно за шта је сматрао да је за министра новост: „Покрет кршћана у Турској, што га организира Русија, супротан је интересу куће Хабсбург; одузима хрватској народности понајприје читаву турску Хрватску од Саве све до Неретве и Буне [...] а затим хрватску Босну између Босне и Дрине.“¹⁸ Трагајући даље за неким моћним савезником, Кватерник је постао агент пољске националне емиграције, сањајући „да ће уз Велику Пољску ускрснути и Велика Хрватска“.¹⁹ Ковао је планове о француско-пољско-хрватској политици, а 1864. године написао *Промеморију* пољској револуционарној влади, у којој закључује: „Напокон преостаје Русија. Тко не зна за њезина настојања у корист Срба, која дапаче иду тако далеко, да негирају нашу народност? Ах то српство,

15 Gross, *n. d.*, 36, 112.

16 Kvaternik, *n. d.*, 101.

17 Dragutin Pavličević, „Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859–1868)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 28, (Zagreb, 1995), 86–87.

18 Kvaternik, *n. d.*, 103.

19 Gross, *n. d.*, 115 и даље.

то је нож у гркљан мом народу! Доста је да се сетимо Пољака и како је Хрватска од Руса напрама српству прозвана 'Мала Пољска'²⁰. То сликовито поређење руске дипломате су поновиле педесет година касније, изражавајући сумњу у могућност трајног заједничког мирног живота Срба и Хрвата у једној држави, јер, сматрали су, „однос православне Србије и католичке Хрватске има много заједничког са пољским питањем“²¹. Подразумевало се – у односу на Русију.

Кватерник је каријеру окончао 1871. године, погинувши у романтичној авантури подбуњивања Крајишника у личком селу Раковица. Да је био стрпљивији, могао је учествовати у новом заокрету правашке политике. После руско-турских ратова 1876–1878. године и под утиском геополитичких промена које је донео Берлински конгрес, чијим одлукама су Србија, Црна Гора и Румунија територијално проширене и међународно признате, јавио се нови политички феномен: правашко „русифилство“. До Конгреса, пише Старчевић, „ми смо Русију мрзили свом снагом нашега срдца, од онда ми ју љубимо оном снагом и надамо се у њу.“²² Вођа праваша написао је тих година серију чланака, покушавајући да усклади своју мржњу према словенству са надом у Русију као могућу ослободитељку Хрвата од Хабзбурга. Да се није радило о начелном ставу него о тактичком потезу, види се из чланка у коме он каже: „Хервати, и млади и стари, дадоше се штовати и љубити Русију како-но су штовали и љубили Францезку Наполеона III, и како ће штоват и љубит без разлике сваку државу која помогне потлаченим народом.“²³ Ентузијазам праваша и надање да ће на таласу „словенофилства“ и Хрватска изронити међу независне државе трајали су од 1879. до 1887. године.²⁴ Тада је наступило повлачење Русије са Балкана и нови заокрет правашке политике.

Ако је Еуген Кватерник још крајем 50-их година 19. века схватио да у Русији ни хрватство ни католичанство не могу наћи подршку, шта је његовог идеолошког истомишљеника и борбеног праваша

20 Franjo Bučar, *Promemoriја Eugena Kvaternika*, (Zagreb: Matica hrvatska 1936), 41. Наведено према: Pavličević, *n. d.*, 90.

21 „Посланик в Србии министру иностранных дел.“ (Депеша № 9, 29/13 јануара 1915 г.), *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.*: Серия 3: 1914–1917 гг., Т. 7, ч. 1, редактор Ф. О. Ногович, (Ленинград: Госсозэконизд, 1935), 114.

22 Чланак из листа *Sloboda* од 9. јануара 1886. Наведено према: Gross, *n. d.*, 87.

23 Чланак из листа *Sloboda* од 21. фебруара 1886. Наведено према: Gross, *n. d.*, 87.

24 *Kronologija pravaštva. Povodom 150. obljetnice Stranke prava i 115. obljetnice smrti Ante Starčevića*, priredio Mladen Kaldana, (Zagreb, 2011./2012), 35.

Крунослава Херуца одвело у Русију 25 година касније и шта га је навело да ту проведе скоро цео свој живот?

Крунослав Херуц – „хрватски конзул у Русију“

Крунослав Херуц је рођен 1859. године у Крижевцима, а 1882. је завршио Филозофски факултет у Загребу.²⁵ Датум и околности Херуцове смрти нису утврђени, а последњи подаци о њему су из средине 30-их година 20. века.²⁶ Већ у гимназији привукла га је правашка идеологија, а током студија био је познат као „борбени старчевићанац“. Студентске године су му пружиле прилику да се упозна са бугарским студентима у Загребу, нарочито са „револуционарним демократом“ Илијом Миларовим. Херуцово радикално политичко опредељење показало се као препрека да се запосли као учитељ, па се посветио књижевном послу у Загребу. Имао је намеру да путује у Русију, што је два пута покушао преко Словенског добротворног друштва (Славјанско е благотворително е общество) из Санкт Петербурга, али без успеха.²⁷ Због дељења антидржавне литературе међу Хрватима домобранима морао је у пролеће 1885. године да бежи из Аустро-Угарске.²⁸

Уточиште је нашао у Бугарској, где је имао познанике из студентских дана. Ту је „ступио у тајну бугарску организацију за уједињење Јужне Бугарске или Источне Румелије са Сјеверном Бугар-

25 Наводно је на крштењу добио име Стјепан. Касније се јавља као Крунослав. Његово име у Русији понекад пишу и као Крунислав, али презиме је увек Геруц. У Бугарској литератури наводе га као Крониславъ Херуцъ.

26 О Херуцу су писали: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, приредио Josip Badalić, (Zagreb: Suvremena naklada, 1945); *Југословенски добровољци у Русију: 1914–1918, Зборник докумената*, приредио Никола Б. Поповић, (Београд, 1977); Ivan Očak, „Krunoslav Heruc, pobornik rusko-hrvatskih veza potkraj XIX i na početku XX stoljeća“, *Historijski zbornik*, XXXVII (1984), 139–163; Михаил Ващенко, *Хрватски консул. Обществено-политическа діятелност Крунослава Геруца в России в 1880–1930-е гг.*, (Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012); Нинель В. Мелкадзе, „Крунослав Юрьевич Геруц: ‘Кавказский книжный кооператив’, ‘Государственная кавказская библиотека’, ‘Кавказское зерно’“, *Королєнківські читання* 2013, Ч. 2, (Харків, 2014).

27 Očak, „Krunoslav Heruc“, 140–143.

28 Mihail Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje u Rusiji. Nepoznata strana djelovanja ‘hrvatskog konzula’“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, 2011, 578; Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

ском“.²⁹ Према писању његовог анонимног биографа, Херуцу тамо „повјере важну мисију у којој је већи дио Румелије управо пред сам устанак пропутовао“.³⁰ Када је крајем 1885. избио рат између Србије и Бугарске „истакао се Херуц међу оним добровољцима, који су из јужне границе проти Турској као на крилима прелетјели на западну границу према Србији, учинили ту велике услуге редовитој војсци и први унишли у Пирот.“³¹ Служећи као ордонанс у одреду капетана Костадина Косте Панице истакао се енергичношћу и храброшћу, задобио поверење претпостављеног и на крају рата био одликован.³² Током првих дана рата био је главни новински посредник са Европом, која је вести из Бугарске тада примала углавном преко Загреба.³³ После пораза Србије у рату са Бугарском 1885. године одушевљење је захватило велики део хрватског политичког спектра, од бискупа Штротсмајера до Анте Старчевића.³⁴

Међутим, политичке трзавице у Бугарској нису се смиривале. Пошто је са својим пријатељима учествовао у пучу против кнеза Александра Батенберга 1886, Херуц је прогнан из Бугарске.³⁵ Писао је касније да су га „жандари и пристави честите стамболовске владе срамотно на скелу доћерали и на аустријску лађу турили.“³⁶ Његов претпостављени Коста Паница стрељан је 1890, због завере против владе. Бугарско-хрватска сарадња против Срба, очито, није почела са Антоном Павелићем и Ванчом Михајловим 30-их година 20. века. То је логично: интереси Хрватске и Бугарске су се одувек лако усклађи-

29 Stjepan Radić, „Hrvatski konzul u Petrogradu“, *Novosti*, 26. ožujka 1909. Наведено према: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12. Херуц је вероватно био члан Бугарског тајног централног револуционарног комитета (Българският таен централен револуционен комитет, БТЦРК).

30 Чланак из листа *Sloboda*, br. 293, od 24. XII 1885. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 144.

31 Radić, „Hrvatski konzul u Petrogradu“. Наведено према: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

32 Йорданъ Венедиковъ, *История на доброволцитъ отъ сръбско-българската война – 1885 г. съ 13 картографически приложения и 25 портрети*, (София: Доброволческата Организация „Сливница“, 1935), 122, 123, 142, 148, 196.

33 Radić, *n. d.*, 12. Видети и: Светлозар Елдџров, *Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите*, (София: Военно издателство, 2005).

34 Gross *n. d.*, 237; Grgo Grbešić, „Od ilirskog pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“, *Diacovensia* 21 (2013), 1, 93.

35 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

36 Krunoslav Heruc, „Od Sofije do Odese“, *Hrvatska*, br. 80, 8. IV 1887. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 146.

вали јер немају међусобних отворених питања, а обе земље претендују на територије и становништво на које и Србија. То се потврдило више пута, а најизразитије током два светска рата. Рани период сарадње два национална покрета против трећег остао је незапажен у српској историографији, можда и зато што Хрватска тада није постојала као држава, а правашки нису били посебно истраживани.

Кунослав Херуц, „[п]рогнан из Бугарске упутио се у Русију преко Одесе, гдје је имао силних неприлика као тобожњи ухода Стамбулова. Тешком муком доспио је у Москву, а послје велике и управо невјеројатне животне борбе пресели се тада у Петроград.“³⁷ Међутим, није Херуц доспео у Русију без икакве подршке. Још из Бугарске писао је канонику Фрањи Рачком, хрватском историчару и политичару, и молио га да се у вези са његовим одласком у Русију заузме код руских историчара и слависта Владимира Ламанског и Нила Попова.³⁸ Уместо очекиване „потпоре“, код Ламанског и његовог круга наишао је на „прогон“. Жалио се Рачком 24. октобра 1888. године: „Измислили су да сам кршћански Жидов и да сам аустријски шпијун. Како ћу се бранити?“³⁹ С обзиром на биографију – врло тешко.

Преписка Херуца и Рачког, који је, поред бискупа Штросмајера, био један од вођа конкурентске Народне странке, одвијала се годинама. Рачки је свакако знао за политичка убеђења Крунослава Херуца, који је из Русије писао за правашке листове *Слобода* и *Хрватска*.⁴⁰ Када је борба за националне интересе у иностранству била у питању, између праваша и народњака владало је сагласје, као и о многим начелним питањима. На пример, Рачки је, као и правашки, сматрао „да има и народ хрватски за законито и неостарело право својине на сав простор од Бојане до Дрине и Дунава.“⁴¹ С тим би се и Кватерник сложио, док би Старчевић имао само једну примедбу: да

37 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

38 Рачки се од 1859. дописивао са руским филолозима, а 1884. године је пропутовао делове европске Русије и стекао познанства у научним и политичким круговима, о чему је и писао: Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 9–11; Očak, „Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza“, 381–390.

39 Očak, „Krunoslav Heruc“, 147–148. Иако је Херуц, како сам тврди, врло лоше прошао код Ламанског, Очак, иако то зна, пише да је он „учвршћивао везе с најпознатијим теоретичарима славјанофилства као што су свеучилишни професори слависти В. И. Ламански и Ј. А. Кулаковски и др.“ (?) Упоредети: *исто*, 152.

40 Očak, „Krunoslav Heruc“, 147. Литерарне осврте слао је у часописе *Smotra* и *Dom i svijet*.

41 Gross, *n. d.*, 45.

се граница помери до Бугарске. Бадалић примећује да је Рачки сваком приликом указивао на „потребу, да се и ми Хрвати на овом или оном попршту културне дјелатности угледамо на браћу Русе и настојимо се приближити радом, у своју корист, руској културној сфери.“⁴² Херуц је потпуно на том трагу када 1889. године пише Рачком: „ми морамо сами своје идеје овдје у Русији популаризирати, не смијемо скрстити руке, да ће се итко други за нас побринути. Да то узмогне да буде, треба нам се овдје најприје материјално учврстити, треба да имамо овдје неколико образованих и *посве независних људи*.“⁴³ Те године „независни“ Херуц добио је финансијску помоћ од Фрање Рачког.⁴⁴ Та чињеница је утолико значајнија ако се зна да Рачки ни новац ни препоруке није давао свакоме.⁴⁵

У почетку Херуц је у Петербургу становао у соби коју му је у својој кући уступио Висарион Комаров, уредник листа *Славянские известия*. Потом се, на препоруку Фрање Рачког, који је тим поводом писао председнику Словенског добротворног друштва грофу Игњатијеву, запослио као пословођа у књижари А. С. Суворина. Ту је научио књижарски посао и стекао пословне контакте, па је на Невском проспекту бр. 74 отворио „Руско-Словенски књижни магацин“ („Руско-славјанский книжны склад“), који се развио у самостално трговачко и издавачко предузеће. Прва средстава за сопствену фирму стекао је као сарадник разних руских издавача, а сматра се да је добио помоћ у износу од 500 рубаља од Словенског добротворног друштва.⁴⁶ Међутим, према једном чланку, који је марта 1917. године највероватније написао сам Херуц, Анте Старчевић је 1889. „у име странке права одпремио Славенском угодном друштву у Петроград најпре извјестну своту новаца за оснуће свеславенске књижаре у Петрограду, а затим и поузданика, да шири руске књиге и руски језик на славенском југу“.⁴⁷ Поменути „поузданик“ би могао бити Марко Дошен, који је наредне године стигао у Санкт Петербург и са

42 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 9.

43 Očak, „Krunoslav Heruc“, 153. Нагласио Херуц.

44 Ващенко, *Хорватски консул*, 18.

45 На пример, одбијен је млади Стјепан Радић када је од Рачког, тада председника ЈАЗУ, тражио препоруку за пут у Русију. Видети: Miroslav Krleža, „Stjepan Radić na odru“, *Deset krvavih godina i drugi eseji*, (Zagreb: Zora, 1957), 258.

46 Jevgenij Firsov, „Lev Tuma in Krunoslav Heruc: Ustanovitelja in meceni jugoslovan-skih kulturnih društva v carski Rusiji“, *Anthropos* 1/4, (Ljubljana, 2005), 466.

47 „Braći Hrvatima i Slovencima u Rusiji“, *Jugoslavija-Jugoslavija*, № 5–6, 27. mart 1917, 29–31.

којим је Херуц организовао пласман руских књига у Хрватску. Дошен је касније био и Павелићев поузданик.⁴⁸

У Санкт Петербургу Херуц је радио за часопис *Славянские известия*, у коме се бавио библиографијом и уређивао све теме везане за Хрвате, Србе и Словенце. На прослави поводом покретања часописа 1889. године одржао је и говор, у коме је, поред осталог, рекао: „Међу многобројним славенским народима и Хрвати имају своје мјесто. Ја, као Хрват, с гордошћу вас подсјећам да се и у мојој домовини развија славенски покрет, а обичан пук пјева стару пјесму: ‘Нек Бог поживи сјеверног брата’, а интелигенција, иако по славенском обичају, врло разједињена, под водством наших сјајних вођа, као што су Штросмајер и Старчевић, почиње схваћати да је једини спас у зближавању с великом и моћном Русијом... Хрвати су били стража Запада против Истока, (но) надам се да ће они постати стража Истока против Запада и чекам вријеме када ће се Хрвати с правом називати бастионом славенства.“⁴⁹ Из неких разлога Херуц том приликом није помињао специфичне Старчевићеве погледе на „словенску пасмину“ и улогу Русије у међународној политици.

Да би се боље „учврстио“ у руском друштву, Херуц је оженио Петербуржанку Љубов Тимофејеву.⁵⁰ Том приликом је прешао на православну веру, те се тако, како је касније рекао, „порусио“.⁵¹ Паралелно са решавањем егзистенцијалних проблема, Херуц се бавио и политичком пропагандом. У чланцима које је објављивао у руској штампи настојао је да у што лепшем светлу представи бискупа Штросмајера, док је шефа Странке права уздизао далеко изнад његових савременика, истичући: „Како Штросмајер на културном, тако се други племенити дјелатници на политичком плану, уздижу далеко изнад просјека наше троме интелигенције. [...] Старчевића се смјело може назвати ‘оцем домовине’. [...] Он је, на крају, извео хрватски народ из погубног, опортунистичког и уског национално-егиотичног

48 *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, (Zagreb: Minerva, 1997), 95–96.

49 Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 579.

50 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 13; Očak, „Krunoslav Heruc“, 162. Презиме јој не наводе.

51 Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, (Zagreb: HIBZ 1942), 113. - Херуц је то саопштио свом партијском другу Трухелки, археологу и историчару, директору Земаљског музеја у Сарајеву, када су се 1899. срели у Москви. И другим Хрватима Херуц се у Русији нашао при руци – топло је дочекао и Стјепана Радића 1909. године.

смјера, указавши му да спас може доћи само у јединству с Истоком.⁵² Тако је Старчевић, шовиниста и расиста, добио месијански атрибут и био представљен руској јавности као русофил и противник хрватске националне искључивости!

Како је већ речено, у руску престоницу је 1890. стигао још један праваш – Марко Дошен.⁵³ Херуц га је запослио код себе у књижари, као ортака у послу.⁵⁴ Према подацима из *Hrvatske enciklopedije*, Дошен је у Русију стигао по партијском задатку – не каже се каквом.⁵⁵ Њих двојица су те године објавили књигу *Хорвати и борба их с Австријом*, коју је као аутор потписао руски публициста Михаил Филипов.⁵⁶ Дошен је написао предговор и поговор, под псеудонимом М. Д. Билайградский.⁵⁷ Вероватно је књигу написао сам Херуц, а Филипова су на неки начин приволели да је потпише. Када је ауторство у питању, индикативно је да као место издавања на корицама књиге стоји „Петроград“, а тако су руску престоницу у то време називали једино балкански Словени. Касније се појавила тврдња да је управо Херуц почео пропаганду да се 1914. године назив Санкт Петербург промени у Петроград.⁵⁸ Садржај књиге обилује детаљима из хрватске историје, што је могао да зна само стручањак или неко ко се школовао у Хрватској. Теме везане за Странку права и њене идеологе Старчевића и Кватерника заузимају знатан део књиге, а у прилогу су дати и саборски говори вођа прваша. Ради се, у ствари, о краткој историји правашке партије и пропагирању њене идеологије, што је прикриве-

52 *Славјанские известия*, бр. 1–2, 1889, 42. Цитирано према: Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 580–581. Текст је потписан са: „Дописник *Славјанские известия*“. Као уредник рубрике Херуц га је објавио, а вероватно га је сам и написао.

53 Марко Дошен (1859–1944), заступник Странке права у Хрватском сабору 1913–1918. После рата прешао у ХРСС, био посланик у Народној скупштини, а потом се придружио усташама. Павелић га је послао у Бугарску као свог опуномоћеника за сарадњу са Ванчом Михајловим. Од 1942. био је председник Хрватског државног сабора. *Тко је тко и НДН. Хрватска 1941.–1945.*, 95–96.

54 У огласу за продају речника руског језика потписали су се као „Komisionari 'slavjanskago obščestva' Heruc i Dišen“. *Naša sloga*, бр. 21, 22. мај 1890, 4.

55 Видети: Ващенко, *Хорватски консул*, 17.

56 Михаил Михајлович Филипов (1858–1903), руски писац, новинар, филозоф, популаризатор природних наука. Уређивао и издавао часопис *Научное обозрение*. Ништа што је радио нема везе са темом књиге коју је потписао.

57 М. М. Филиппов, *Хорвати и борба их с Австријом*, (Петроград, 1890). - Мирјана Грос, Стјепан Матковић и Михаил Ващенко сматрају да Филипов није аутор те књиге.

58 Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, (Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925), 44.

но насловом који сугерише знатно ширу тему. Сврха књиге је да у руским образованим круговима стекне разумевање, а можда и подршку, за правашке циљеве.

Ипак, утицај те књиге, као и других Херуцових текстова, тих првих година није могао бити велики, пре свега зато што ни њихов аутор није би значајна особа у руском друштву. Из Херуцовог писма Рачком 1888. види се да је он то и сам увиђао: „Није ли срамота да овдашња господа славенофили, осим 2-3, не схваћају славенофилство осим православља! О културном јединству нису они кадри ни мислити, камоли радити.“⁵⁹ То што је љутило Херуца осетио је касније и Стјепан Радић, када је боравио у Санкт Петербургу. Он се марта 1909. жалио у писму својој супрузи како му је професор Погодин казао да су „Хрвати и уопће Славени душмани и српски и руски, будући да ћемо се ми ето тући са Србима“.⁶⁰ Руски професор је у виду имао тада актуелну кризу услед анексије Босне и Херцеговине и аустроугарске претње ратом Србији. Погодин је код Хрвата уочио јако антисрпско и антируско расположење, аустрофилију и борбени ентузијазам. Линије поделе у следећем рату већ су се назирале.

Херуц је схватио да као странац и католик (упркос промени конфесије!) неће моћи много да постигне уколико не оствари контакте са утицајним људима. Важан корак у том правцу учинио је 1908. када се запослио као библиотекар у Државној думи.⁶¹ То му је пружи- ло добру основу за даље позиционирање, па се те године нашао међу оснивачима петербуршког друштва Руско зрно (Русское Зерно), које је било посвећено унапређењу земљорадње и занатства – баш у јеку Столипинове аграрне реформе. У руководству тог удружења налазиле су се политички и друштвено утицајне особе: члан Државног савета В. И. Денисов, чланови Државне думе В. И. Стемпковски и Д. П. Марин, публициста А. А. Столипин (брат председника владе)⁶² и, међу њима, Херуц, као заменик секретара и члан кореспондентске

59 Писмо Херуца Рачком од 10/22. фебруара 1888. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 152.

60 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 157. Оџак професора наводи као „М. Погодина“. Међутим, Михаил Петрович Погодин умро је 1875. године. Радић је могао срести Александра Љвовича Погодина (1872–1947), руског историчара и слависту, који је касније емигрирао и био професор Београдског универзитета.

61 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 156.

62 Александар Аркадијевич Столипин (1863–1925), новинар и политичар, брат Петра Столипина, председника владе (1906–1911) и аграрног реформатора.

комисије. Из удружења је иступио 1913, на сопствени захтев.⁶³ Било је то две године после убиства Петра Столипина и пропасти реформи, када му тај круг познанстава више није могао бити од неке користи. Осим бројних чланака објављених у Русији, поред осталог и у утицајним новинама као што су *Правительственный вестник* и *Известия*, Херуц је у годинама пред Први светски рат штампао и самосталне публикације које откривају да се, поред рада у Думи, упорно бавио и политичком пропагандом. Правашки концепт решавања националних питања Јужних Словена он је најпотпуније и најотвореније изнео 1914. у брошури *Свесловенство и Хрватска*.⁶⁴ Управо тада наступају нови, судбоносни догађаји.

Политичка борба Срба и Хрвата у Русији током Првог светског рата

Борба српске и хрватске државотворне концепције пренела се са Балкана на простор Руске царевине. Тамо је током Првог светског рата деловало неколико група званичних и незваничних политичких представника Срба, Хрвата и Словенаца: 1) представници српске владе (дипломате, официри, интелектуалци); 2) представници Југословенског одбора (политичари и интелектуалци – Хрвати); 3) представници посебних хрватских и словеначких интереса („Руско-хрватско друштво у част Крижанића“ и друга са њим повезана друштва, редакције, руски чиновници и бивши заробљеници Хрвати и Словенци).

Кључна особа при ометању дипломатских, војних и пропагандних напора представника Србије у Русији током Првог светског рата био је Крунослав Херуц: „Онизак, продоран, живахан, веома педантан плавшан с великом светлосмеђом брадом и веселим очима које провирују испод наkostenешених жутих обрва, који засипа неправилно изговореним речима“.⁶⁵ Њему су највећу могућу помоћ пружа-

63 Николай Васильевич Токарев, „Общество 'Русское Зерно' и распространение агрокультурных инноваций в Тамбовской губернии в период столыпинской модернизации“, *Грамота*, 2011, № 5, Ч. 3, 153–156; Ващенко, *Хорватский консул*, 35–37.

64 К. Ю. Геруц, *О Думской библиотеке. Несколько слов о задачах и об устройстве библиотеки Государственной Думы*, (Петроград, 1909); К. Ю. Геруц, *Всеславянство и Хорватия*, (Петроград, 1914). Видети и: Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 583–584.

65 Мелкадзе, *н. д.*, 90.

ли Словенац Фердинанд (Лав) Тума (1883–1961) и широки круг њихових сарадника разних националности. Док је Херуцовој личности и делатности већ посвећен одређени број научних текстова, о Туми се зна далеко мање, али се и његов рад донекле може пратити кроз изворе и литературу.⁶⁶ Са српске стране политичку борбу су водили посланство у Петрограду и посланик Мирослав Спалајковић, Српски добровољачки корпус и генерал Михаило Живковић, конзулат у Одеси и конзул Марко Цемовић, војно представништво и пуковник Бранислав Лонткијевић. На пропагандном пољу деловали су изасланици српске владе, научници Александар Белић, Станоје Станојевић, Радован Кошутић, Милош Московљевић и Радослав Јовановић. Одређену улогу имали су и представници Југословенског одбора у Русији Анте Мандић, Франко Поточњак и Миливој Јамбришак.

До 1917. године представници Србије у Русији тежили су реализацији *Начертанија*. Крунослав Херуц и са њим повезана удружења и појединци опструирали су сваки програм уједињења Срба или Јужних Словена који би спровела Србија и ометали формирање Српског добровољачког корпуса Русији. Они су тежили очувању хрватске и словеначке посебности унутар или изван Хабзбуршке монархије, али свакако без заједнице са Србијом и Црном Гором. Руска влада је подржавала српске интересе све до Фебруарске револуције, када њена политика почиње да се мења, а моћ да нестаје. Од пролећа 1917. Србија се са програма уједињења Срба преоријентише на програм стварања вишенационалне државе Југославије.⁶⁷ Крфска декларација производ је и доказ тог заокрета. Али, њеним потписивањем није престао сукоб поборника два ексклузивна државотворна концепта, српског и хрватског. Та подела се током грађанског рата у Русији испољавала тако што су се Срби већински приклањали белим снагама, а Хрвати и Словенци црвеним. Напуштајући Добровољачки корпус група Хрвата и Словенаца је изнела разлоге за то: „желимо свим силама сарађивати победи наших идеала у редовима руске револуционарне армије [...] У рукама руске армије је сада судбина и слобода не само руског него и свих малених народа, с њеном

66 Видети, нпр: Firsov, *n. d.* - У Русији је уместо непопуларног имена Фердинанд радије користио име Лав.

67 О тим маневрима српске владе детаљније видети: Андрей Шемякин, „Первая мировая война. Рождение Югославии“, *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, (Москва: Индрик, 2011), 198–203.

победом добивају они све⁶⁸. Тиме се поново испољила прилагодљивост правашке идеологије, чију су главну снагу у Русији тада чинили ратни заробљеници Хрвати, које је координисала и усмеравала Херуцова организација.

Несумњиви показатељ пораста Херуцовог утицаја било је оснивање неколико удружења различитих, али сродних профила, на чији рад је посредно или непосредно утицао. Његов највећи успех било је формирање „Руско-хрватског друштва у част Крижанића“, чија је намена била културна сарадња Хрвата и Руса, али и помоћ заробљеним Јужним Словенима у Русији. Друштво је Херуц, заједно са хрватским исељеником, велетрговцем и власником московског кабаре-бара „Стрелба“ (кафешантан „Стрелба“) Иваном Гарапићем, новинаром Лавом Тумом и Чехом Сватоплуком Коничеком (користио псеудониме Стјепан Горски и Сперански), основао у Москви, 7. августа 1915. године.⁶⁹ У склопу друштва Крижанић налазило се и друштво Словенски разговори (Славянские беседи) које се бавило културно-просветном проблематиком.⁷⁰ Са руско-словачким друштвом Људевит Штур, чији председник је био дворјанин Л. М. Савелов, друштво Крижанић је у лето 1916. основало ново удружење – Словенско весеље.⁷¹ Са Херуцом се доводи у везу и друштво Славија (Славия), које је постојало током Првог светског рата, а које је он, наводно, замишљао као основу будуће велике Русије.⁷² Коничек и Гарапић су октобра 1915. у Москви основали и Друштво православних Чехословјана, које је као свој циљ прокламовало „враћање чешког народа православљу“ и „прихватање источно-славенског назора на

68 Декларација официра и ђака хрватске и словеначке народности што су иступили из Српског добровољачког пука, Одеса, V 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 261.

69 Подаци о тој дружини сакупљени су на основу: Dragovan Šepić, „Građa o radu istarskih predstavnika u jugoslavenskom odboru“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 11–12, No. (1966–1968), studeni 1968, 247; Оћак, „Krunoslav Heruc“, 158; Меморандум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 227; Војни архив, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, л. 75, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића; Мелкадзе, „Крунослав Јуревич Геруц“, 90.

70 Firsov, *n. d.*, 468.

71 Исто, 470.

72 Л. Ф. Кацис и М. П. Одесский, „Славянская взаимность“: *Модель и топика. Очерки*, (Москва: Издательский дом „Регнум“, 2011), 129.

свијет“.⁷³ Биле су то пароле за руске уши, док су они своје стварно деловање отпочели телеграмом који су послали министру иностраних послова Сазонову, а у коме га моле „да предложи Србији нека повуче своју војску из оног дијела Македоније, који према уговору од г. 1912. припада Бугарској“.⁷⁴ Праваши су извукли неке поуке из ранијих неуспеха у Русији, али свој генерални курс нису мењали.

Сарадници друштва Крижанић су се 1915–1917. године оштро супротстављали деловању представника Србије и Југословенског одбора, а нарочито су настојали да осујете организовање Српског добровољачког корпуса. Главни разлог за то била је њихова намера да формирају сопствене „добровољачке легије“ у Русији.⁷⁵ Подстицали су и организовали бекства војника и официра из Добровољачког корпуса.⁷⁶ Да би то постигао, Херуц се повезао са неким официрима у корпусу, од којих су поименце познати: Вилим (Вилко) Марион, Гашпар Пекле, Јован Пишкулић, Стеван Батон, Драгутин Грујић, Драгутин Пичинић, Стјепан Супанц, Иво Жгајнер.⁷⁷ Према процени генерала Живковића, од укупно 250 официра Хрвата и Словенаца у корпусу, таквих је могло бити око 80.⁷⁸ Спрега политичара и војника довела је до продубљивања постојећих анимозитета у Добровољачком корпусу, нарочито између православних и католика. О тим збивањима постоји обиље објављене грађе и више научних студија.⁷⁹ Командант корпуса, генерал Живковић је јавио 12. де-

73 Paulova, *n. d.*, 169–170.

74 Исто, 170.

75 Мелкадзе, *н. д.* 92.

76 Видети: Горан Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 160–162; *Армија без господарства. От сербског к југославянском добровољачком корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов*, редакција Горан Милорадович, Алексей Тимофеев, Ярослав Вишняков, (Москва: РИСИ 2014), 55–57, 142–144, 167, 177–181, 220, 261–272; *Југословенски добровољци у Русији*, 158–160, 166, 191–192, 227–235, 243–244, 271.

77 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 158; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR, Zbornik dokumenata i materijala*, редактор Милорад Симоновић, (Београд: Институт за савремену историју, Народна књига, 1979), 484, 490; *Југословенски добровољци у Русији*, 43–45, 229–231.

78 Меморндум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 234.

79 Војин Максимовић, *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*, (Београд: Просвета, 1926); *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*, збра-

цембра 1916. српском посланику у Петрограду Спалајковићу: „Имам да Вам саопштим једну појаву, која прети да поремети сав рад досадањи у погледу стварања Добровољачког корпуса. Мислим на разгранату и организовану Аустро-Германску шпијунажу у Русији. По казивању члана Југо-Словенског комитета Др. Поточњака, Вама је позната акција, коју су против скупљених и организованих добровољаца дуго времена водили: Геруц, Тума и други.“⁸⁰ За Херуцовог сарадника Вилима Мариона утврђено је касније да је Италијан, па је враћен у заробљеништво.⁸¹ Тиме није спречено даље роварење италијанског конзулата у Русији и његових повереника против Добровољачког корпуса, о чему је генерал Живковић обавестио посланика Спалајковића.⁸²

За деструктивни рад у корпусу настало је плодно тло када је, по жељи цара Николаја II, почела принудна мобилизација заробљених Југословена и њихово слање у добровољачке јединице. Организовани отпор српским официрима, који су настојали да од њих створе војску, водио је екалацији сукоба. Херуц и Тума су о томе писали председнику руске владе Борису Штирмеру: „нечувено понашање српских официра навело је, на крају, део добровољаца на отворено непокоравање и 23. овог октобра, на тргу пред железничком станицом, две чете су се побуниле. Истог дана, у другој чети присилно мобилисаних добровољаца Јужних Словена, неки су, ради протеста против терора, повикали 'Ура!' Францу Јозефу и 'Доле краљ Петар!' Стражи је наређено да дејствује бајонетима, што је резултирало са

---

li in uredili: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin, (Ljubljana/Maribor: Samoza-ložba sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936); Александар Д. Бурић, *Ка победи. Ратни дневник*, (Београд: Геца Кон, 1938); *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918)*, учествовали у обради Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, (Београд: Војно дело, 1954); *Југословенски добровољци у Русији; Армија без государства*; Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, (Ново Милошево/Београд: Банатски културни центар/ Радио-телевизија Србије, 2014).

80 ВА, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, лл. 69–70, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића.

81 Paulova, n. d., 221–223.

82 Поверљиви извештај команданта Српског добровољачког корпуса генерала М. Живковића српском посланику у Русији М. Спалајковићу о италијанским активностима против Корпуса, 1. фебруара 1917. г. Одеса, *Армија без государства*, 218–221.

13 мртвих и мноштвом теже и лакше рањених.⁸³ Друштво Крижанић издало је меморандум о нередима у Српском добровољачком одреду у коме се, поред осталог, тражи да се престане са слањем заробљеника у Добровољачки корпус, да се јединица преименује у југословенску и да се команда повери руским официрима.⁸⁴ Да је тај покушај успео, корпус би се нашао потпуно ван утицаја српске владе и изгубио би своју сврху.

Тенденциозно тумачење сукоба у Добровољачком корпусу, које је први изнео Херуц, продрло је, с временом, у есејистику и научну литературу, никада не изгубивши свој национално-интегришући смисао и политичку употребљивост. Поводом смрти Стјепана Радића, Мирослав Крлежа је 1928. године написао: „У Одеси је почело. У крвавој Одеси, у 'Канатном заводу', где се масакрирало en masse и гдје су покапајући мртваце рекли оном гробару, да не треба да знаде тко су ти људи, 'јер су то Хрвати'. У Одеси се је клало, тамо су пучале кости и тамо се давили утопљеници, и само 23 октобра 1916 устријељено је тринаест Хрвата послје буне на Куљиковом пољу.“⁸⁵ Крлежина емотивна интерпретација послужила је касније историчару Ивану Очаку да понуди своје виђење истог догађаја: „Дискриминацијски односи постигли су врхунац кад је у ноћи 30. листопада 1916. дошло до масовног линча, те је убијено 13 Хрвата добровољаца, а много њих рањено. Крлежа је те догађаје назвао 'Одески покољи' у 'Канатном заводу'.“⁸⁶ Очак је тиме додатно деформисао слику догађаја. Код њега се већ ради о „ноћном линчу Хрвата добровољаца“, иако нису страдали само Хрвати, није се догодило ноћу већ ујутру, није био у питању линч и није се десило 30. октобра. Ипак, круг се затворио: Херуцова пропагандна смицалица нарасла је до историјског мита, који је добио и научну верификацију.

Како је и зашто дошло до тих погибија објашњава се у извештају руске истражне комисије, који се може сматрати најпоузданијим од доступних извора. Истрага је утврдила следеће: услед гласина о великим губицима Прве добровољачке дивизије у Добруци, које су ширила три војна бегунца, војници 4. чете 5. пука Друге до-

83 Письмо Л. Тумы и К. Геруца на имя министра иностранных дел Б. В. Штюрмера о столкновениях в корпусе, 31 октября 1916 года, *Армия без государства*, 143.

84 Очак, „Krunoslav Heruc“, 159.

85 „Stjepan Radić na odru“, *Književnik*, god. I, br. 6, septembar 1928, str. 193–203. Наведено према: Krlježa, *n. d.*, 275.

86 Очак, „Krunoslav Heruc“, 159.

бровољачке дивизије стациониране у Одеси нису одговорили на поздрав свог команданта подпуковника Милошевића (Србина из Србије) и одбили су „српски“ доручак. „Када је дежурни официр подп[оручник] Турина (Хрват заробљеник) питао зашто људи нису одговорили командиру батаљона, они су изјавили, да је 'то српски поздрав, а ми смо аустријски војници; ми смо се заклели Францу Јозефу'. Затим су се разлегли повици: 'Живела Аустрија!', 'Доле краљ Петар!' Подп[оручник] Турина је, желећи да похвата коловође, покушао да изведе чету из касарне, али његове наредбе нису извршене. Тада је тај официр позвао наоружани одред из суседних 1. и 2. чете ради обезбеђења оружја и хапшења коловођа. То је довело до жестоког окршаја, при чему су убијена 2 Хрвата и 1 Србин, тешко су рањена 2 Хрвата, лако су рањена 4 Хрвата и 1 Србин; изгажено је током гужве на степеницама 9 Хрв[ата] и 1 Словенац, укупно 20 људи (Извештај истражне комисије).⁸⁷ Пуцњава није било: неки су убодени бајонетима прилоком покушаја да приђу оружју, други су изгажени током пометње.⁸⁸

После тих догађаја Херуц, Тума и њихова дружина имали су обиље материјала за даљу дискредитацију и деморализацију Добровољачког корпуса путем гласина које су ширили и листова које су издавали. На руку су им ишле и ратне околности: пораз у Добруци, велики српски губици у Битољској операцији, Фебруарска револуција, растројство руских институција и армије... Српски конзул Марко Цемовић је априла 1917. телеграфисао Пашићу: „Познато друштво Крижанић нашој одеској организацији наноси опасне ударце – ми имамо широко поље за националан рад у Москви и императивну потребу да одмах тамо отворимо Консулат.“⁸⁹ Врло слично је описивао стање и хрватски члан Југословенског одбора Франко Поточњак, који је опажао да су се Југословени-католици у Русији груписали насупрот Срба

87 Рапорт генерал-лейтенанта С. Д. Чистякова главнокомандующему армиями юго-западного фронта Генералу от кавалерии А. А. Брусилову, 9 января 1917 г., *Армия без государства*, 173. - У документу се погрешно наводи име потпоручника као „Турика“. У питању је Оскар Турина из Краљевице.

88 Рапорт начальника одесского военного округа генерала от инфантерии М. И. Эбелова главнокомандующему армиями юго-западного фронта генералу от кавалерии А. А. Брусилову о столкновениях в корпусе, 27 октября 1916 г., *Армия без государства*, 147.

89 Архив Србије, МИД, ПО, 1917, Ф. IX, д. III, 213, Генерални конзул Краљевине Србије у Одеси Марко Цемовић министру иностраних дела Николи Пашићу, 10. април 1917.

и да има „Хрвата у вези са Супилом и агент-провокатера, дјејствујући код руске владе створити: заробљенички хрватски корпус и пропагирати идентично независну Хрватску са Словеначком.“⁹⁰

Ти „агенти-провокатори“ су на руску владу утицали преко Словенског добротворног друштва, путем кога су били у контакту са Министарством иностраних дела, а унутар кога „[н]ајјаче очитоваху се славофилске тенденције у т.зв. 'статистичком одјељењу', т.ј. департменту, којем је било специјално повјерено, да води рачуна о приликама у Аустрији, да спрема информације за будућу мировну конференцију, а исто тако и пројекте о разграничењу с њоме. [...] Поузданици Статистичког одјељења бијаху од Југославена Крунослав Геруц и његови људи“.⁹¹ Сматра се да су они утицали да је Статистичко одељење Министарства иностраних послова против „уједињења католичких Хрвата и Словенаца с православним Србима и настојало отежати и онемогућити дјеловање Југославенског одбора подржавајући групе Геруца, Гарапића и Туме“.⁹² Поред тога, имали су Херуц и другови довољно јаке везе у Министарству унутрашњих дела да је њиховим посредовањем учињена „чешком водству у Петрограду, које је радило у уској вези са дром. Мандићем, она срамотна понуда, позната већ и у јавности, да се чешки и југославенски заробљеници употребе као уходе за руску полицију“.⁹³ Такву понуду, која је имала и свој финансијски део, није могао да пружи било ко. Због свега тога генерал Живковић је сматрао да су Херуц, Тума и остали били у двострукој служби: најпре аустроугарског министарства спољних послова, а потом и „германофилског“ председника руске владе Штирмера и његовог министра унутрашњих послова Протопопова.⁹⁴ Утолико пре јер су Херуц и Тума ту везу енергично и детаљно порицали у својим новинама.⁹⁵

90 Franko Potočnjak, *Iz emigracije II*, (Zagreb: M. Breyer, 1919), 51. - Франо Супило, члан Југословенског одбора, идеолошки је био праваш и против уједињења са Србијом.

91 Paulova, *n. d.*, 152–153.

92 Šerić, *n. d.*, 232.

93 Paulova, *n. d.*, 170 и даље.

94 О томе више: Војни архив, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, лл. 69–70, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића; Меморндум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 227–228.

95 Видети: „Pamflet generala Živkovića“, *Jugoslavija-Југославия*, № 7–8, 3. VII 1917, 44–46; „Krokodilske suze“, *isto*; Л[ав] Тума, „Письмо генералу Живковичу“, *isto*, 47–48. - Тумин текст је, очито, намењен руском читаоцу.

Херуцов сарадник Тума је септембра 1915. основао друштво Југославија и од октобра 1916. до септембра 1917. године издавао часопис *Jugoslavija-Югославия. Organ Slovencev*. Гласило је за заробљенике било бесплатно, објављивало је текстове на словеначком, руском и хрватском језику, а као уредник се потписивао Чех Антон Микш.⁹⁶ Уређивачка политика била је у складу са Херуцовим схватањима. У часопису је изашло више чланака у којима се отворено или прикривено води полемика са генералом Живковићем, што је повремено ескалирало у агресивно агитовање против Добровољачког корпуса и српске владе. Интересантно је да се на страницама *Југославије* марта 1917. појавио чланак „Браћи Хрватима и Словенцима у Русији“ писан тзв. кориенским правописом, (какав је користио Анте Старчевић - Стари), а потписан псеудонимом „Стари Хрват“. Вероватно је аутор текста био сам Херуц, јер се у њему директно промовишу правашка идеологија и вође, укључујући историјске реминисценције и помињање Словенаца и Хрвата као да се ради о једном народу (правашки су Словенце сматрали „алпским Хрватима“). Најзад, у тексту се износе детаљи о оснивању Херуцове књижаре у Санкт Петербургу које је једино он сам могао да зна.⁹⁷

Са Херуцом и Тумом виšekратне контакте имао је и Анте Мандић, представник Југословенског одбора у Петрограду, али је њихов однос био напет: „Нападали на мене, што сам радим, што се с њима не савјетујем и да им све приповиједам *post factum*; они су се тужили на моју тактику: Русе ваља по глави тући, да разумију штогод и они ће шкандалима постићи оно, итд. Тума је говорио из наивности и жеље да суради; Геруц је имао посебне мотиве. [...] Ја ћу их држати под оком“.⁹⁸ Да би помогла посланству у пропагандном раду, српска влада је током јесени 1916. године у Русију послала слависту Александра Белића и историчара Станоја Станојевића. Они су одржали бројна предавања на Петроградском универзитету, као и за ширу публику, и објавили по неколико публикација и новинских чланака. О Белићевим предавањима одржаним децембра 1916. у просторијама друштва Саборнаја Русија (Саборная Россия), српски научници су известили председника владе Николу Пашића: „У дискусији су међу другима учествовали и Геруц, Хрват, и Тума, Словенац. Они обојица,

96 Firsov, *n. d.*, 471.

97 „Браћи Хрватима и Словенцима у Русији“, *Jugoslavija-Югославия*, № 5–6, 27. III 1917, 29–31.

98 Писмо А. Мандића А. Трумбићу од 4. марта 1916, Šepić, *n. d.*, 247.

и ако су признали такође да је једини спас у уједињењу и у слободи свих Јужних Словена, покушали су да нарочито истакну, како треба узети гаранције да не буде хегемоније н.пр. српске и сл. Наравно, све је то речено тек узгред и овлаш, али нама је јасно откуда то иде. [...] Ми смо у разговору и у Министарству Спољних Послова скренули пажњу на те људе (нарочито г. Прекланскоме), али не изгледа да они осећају сву тежину њиховог неваљалства. Зато их треба тући на самом терену.⁹⁹ Али, то више није било лако.

Одавно је констатовано за Херуца да „[њ]егов политички назор бијаше мјешавина славјанофилства и франковачке идеологије.“¹⁰⁰ Словенофилство је било атрактивна амбалажа у којој је Русима „продавао“ правашку идеологију у франковачком издању. То делује апсурдно, али је ипак давало солидне резултате – словенофилством и југословенством легитимисана је правашка идеологија: „У политичким круговима и у друштву заклињао је он све Русе, да не жртвују Хрвате и Словенце Србима, који ће им се зато одужити црном незахвалношћу, да заштите Хрвате од српског шовинизма и национализма, да ће Хрвати бити Русима за то захвални и највјернији савезници.“¹⁰¹ Да их убеди, на располагању је имао пуних тридесет година, а време није губио. Почетком 1916. Анте Мандић је из Петрограда писао Хинку Хинковићу у Лондон „да се разни Геруци и Туме не би усудили никад иступати официјално и бранити Хрвате и Словенце од 'српског насиља', кад не би знали да ће то једноме или другоме бити мило, те да имаду за собом дио руске јавности.“¹⁰²

С друге стране, српске снаге у Петрограду биле су деморалисане и дезорганизоване. Професор Милош Московљевић, који је септембра 1917. стигао у Петроград да од Белића преузме вођење Српског института, у дневнику је бележио своје утиске. Сматрао је да Мирослав Спалајковић није био одговарајућа особа за посланика у Русији и да је својим негативним ставом о Фебруарској револуцији утицао да Станоје Станојевић напусти Петроград. У том Московљевићевом мишљењу одражавају се његова социјалистичка уверења и симпатије за револуцију. Међутим, много је важније то што Александар Белић није био у добрим односима са славистом Радованом Ко-

99 Горан Милорадовић, „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године“, *Историјске свеске Андрићевог института*, бр. 14, фебруар 2015, 21.

100 Paulova, *n. d.*, 44.

101 *Исто*.

102 Писмо А. Мандића Х. Хинковићу од 13. јануара 1916, Šepić, *n. d.*, 291.

шутуићем и др Радославом Јовановићем, са којима је требало да утиче на руске академске кругове. Поврх тога, Московљевић је увидео да су секретари посланства Јеврем Тадић и Михаиловић били у сукобу са другом двојцом секретара – Фотијем Станојевићем и Миланом Ненадићем, док са петим службеником, М. Димитријевићем, нико од њих није ни говорио. У Српском институту затекао је само бившег аустроугарског официра Латинчића и „секретарицу“ Марију Константиновну, јер је Белић био у Одеси.¹⁰³ Мало тога су они могли да учине против бројних, организованих и већ дубоко укорењених противника. А само три године раније, српски представници, предвођени управо Белићем, у Русији су потпуно поразили Бугаре у пропагандном рату око Македоније.¹⁰⁴ Узрок драстичног преокрета лежи у растројству српских институција после пораза 1915. године. Ипак, иако је српски државни апарат био разбијен, а елита проређена и деморалисана, борба је и даље вођена.

Да би се парирало Херуцовој дружини и њеном раду, под покровитељством српског конзула Цемовића у Одеси је 17. априла 1916. покренут часопис *Словенски југ*. Лист је уређивао Милован Митричевић, а за њега су писали Марко Цемовић, Александар Белић, Милан Прибићевић, Милош Тривунац, Анте Ковач, Драгиша Живковић и други. Херуц и Тума су октобра 1916. одговорили својим часописом *Jugoslavija-Југославија* који су издавали у Петрограду, а у коме су текстови ретко кад потписивани именом и презименом. Најзад, октобра 1918, Привремени југословенски народни одбор у Русији покренуо је лист *Уједињење*, који је, у складу са политиком српске владе, уређивао Милош Московљевић. Излазио је на српском језику (на ћирилици) и словеначком (на латиници) у Чељабинску, а потом у Краснојарску, под покровитељством српског конзула у Сибиру Јована Миланковића. Марта 1919. променио је назив у *Југословенско уједињење* и тада га је уређивао Мирко Јовановић. Био је намењен организовању и политичком информисању Јужних Словена, заробљеника у Русији, добровољаца и избеглица из Србије. Насупрот њему, појавио се лист *Југославјанин – Орган југославјанској комисии в Русији*, који је деловао на политичкој платформи „дисидентског“

103 Милош Московљевић, *У великој руској револуцији. Дневничке белешке*, приредио Момчило Исић, (Београд: ИНИС, 2007), 57–58, 60, 63–64.

104 Никита Гусев, „Руски 'фронт' борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, 2015, 77–95.

покрета, био под покровитељском чешке организације у Русији и излазио током 1918. и 1919. године.

У једном тренутку, уочи Фебруарске револуције, 10. јануара 1917, команда Српског добровољачког корпуса тражила је од главног начелника Московског војног округа Мразовског да против Херуца и његове дружине поведе истрагу, али је захтев остао без одговора.¹⁰⁵ Нарасло револуционарно расположење, а потом и царева абдикација 2. марта 1917. паралисали су надлежне руске институције. Међутим, то је водило у нове, још оштрије облике борбе. На Видовдан, 15. јуна 1917. године, 14 одабраних подофицира и војника штапске (комитске) чете у Добровољачком корпусу Срба, Хрвата и Словенаца кришом је из Одесе отпутовало за Петроград. Сви су били Срби из Босне и Херцеговине, а одвео их је руски официр српског порекла Липовац, син генерала Јована Поповића-Липовца. Ангажовали су их високи руски војни и политички кругови да ликвидирају Лењина и његове сараднике. Срби су то прихватили из убеђења, не желећи да узму понуђени новац. При том су намеравали да „успут“ пошаљу „на онај свет“ и Херуца и Туму, али – за свој рачун. У то су, изгледа, били упућени посланик Спалајковић, генерал Живковић, др Анте Мандић и други. Међутим, након руског пораза у Галицији почетком јула 1917. године покушај је изгубио смисао, па су атентатори одустали.¹⁰⁶

Као што се из изложеног види, траг деловања правашке политичке и обавештајне организације у Русији може се континуирано пратити до Октобарске револуције и грађанског рата. Крунослав Херуц је преживео рат и запослио се као библиотекар на Кавказу, који је био ван домаћаја большевика. Тамо се бавио продајом књига, организовао друштво Кавкаско зрно (Кавказское зерно), Тифлиску градску задругу „Огород“ (Тифлисская городская кооператива „Огород“), Тифлиско пољопривредно друштво „Церера“ (Тифлиское сельско-хозяйственное общество „Церера“), писао о библиотекарству, основао Кавкаску књижну кооперативу, а наводно је био и директор Кавкаског библиографског института.¹⁰⁷ Последњи подаци о њему су из

105 *Армия без государства*, 144, 267. О томе више: РГВИА, Ф. 2000, Оп. 16, д. 2156, л. 9.

106 Три документа о тим догађајима објављена су у: Vladimir Koščak, „Prilog za historiju 1917. godine“, *Historijski zbornik*, god. X, br. 1–4, 1957, 131–136.

107 Očak, „Krunoslav Heruc“, 162; Мелкадзе, *н. д.*, 93–96.

писма које је 1934. године упутио Надежди Крупској.¹⁰⁸ Тачно место и датум његове смрти није, за сада, утврдио ниједан истраживач.

Постоје, међутим, неки подаци о његовој породици. Херуцов старији син, штабни капетан Георгиј (Јурај) Геруц (Георгий Круниславович-Стефанович Геруц) био је ожењен Евфимијом Михајловном Колосовом. Током јуна и јула 1918. налазио се у редовима Црвене армије, али је септембра 1919. прешао на страну белих. Код њих је био начелник обавештајног одељења Селецког фронта, а касније и Железнодорожног рејона. Бољшевици су га ухватили и стрељали 1920. у околини Архангелска.¹⁰⁹ За свог млађег сина Бориса, Крунослав Херуц је веровао да је погинуо 1919, а млађа кћи Зинаида погинула је у земљотресу у грузијском граду Гори, новембра 1919. године. У писму које је Крунослав Херуц 14. децембра 1920. послао свом брату Луки у Крижевце пише да му је жива само старија кћер Марија.¹¹⁰ Ипак, лоза Херуца није угашена тим погибијама: после Другог светског рата на списку становника Волгограда пет особа је носило то презиме, од којих је двоје имало очество Круниславович.¹¹¹ С обзиром да се међу њима налазе Борис Круниславович и Крунислав Борисович, јасно је да је млађи син ипак преживео ратове и друге недаће и добио сина, кога је назвао по свом оцу пустиловног духа.

Закључак

Током друге половине 19. века вође хрватске Странке права показују амбивалентно интересовање за Русију: с једне стране оштро одбацују „словенство“ као елемент свог погледа на свет и боре се против српског државног и националног програма, а с друге стране настоје да за своје политичке циљеве искористе моћ руске империје. У контексту у коме су се преламале тежње четири главна чиниоца: Русије, Србије, Аустроугарске и Хрватске, такав приступ водио је идеолошким и политичким противуречностима. Странка права је током времена изградила своје неформално повереништво у Русији, које је водио Крунослав Херуц. У околностима Првог светског рата то пове-

108 Ващенко, *Хорватски консул*, 84.

109 С. В. Волков, *База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2016*, Буква Г, 158, датум приступа 6. 4. 2017, http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_04-G.pdf.

110 Оџак, „Крунослав Херуц“, 162.

111 *База жителей Волгограда*, датум приступа 14. 2. 2017, <http://nomerorg.info/jitelivolgograd/>

реништво је нарасло у мрежу међусобно повезаних организација које су одиграле вишеструко значајну улогу: осим снажне афирмације ексклузивно схваћених хрватских националних интереса, помагале су аустроугарској и италијанској дипломатији у борби против интереса Србије, коју су праваши доживљавали као свог главног непријатеља. Такву улогу омогућиле су им бројне друштвене и политичке везе које су развиле унутар институција руског друштва и државе.

Иако су кључни људи српских војних и политичких представништава у Русији лоцирали жариште непријатељског рада, у почетку нису увиђали пуну дубину и комплексност врло бројних и међусобно повезаних група, организација, институција и појединаца. Главни разлог лежи у томе што су после слома Србије 1915. године њене институције и друштвена елита били растројени и деморалисани, раздирани сопственим слабостима и без јасне идеје-водиље. Принудни заокрет од идеологије српске националне интеграције ка југословенству, који се догодио 1917, није елиминисао српско-хрватске супротности, него је само изменио амбијент у коме се оне испољавају. Када су се српски представници суочили са резултатима непријатељског рада, могли су само да региструју његове ефекте и главне личности, али не и да га спрече.

Против Херуцове дружине легалним путем ништа се није могло предузети без сагласности руских власти, чији цивилни и војни представници често нису увиђали карактер деловања добро организоване и агилне групе, а неретко су и сарађивали са неким њеним члановима. То је представнике Србије наводило на радикализацију метода у борби са многобројним и вешто прикривеним непријатељима, што је дискредитовало сам концепт национално мешовитих добровољачких јединица као језгра будуће заједничке државе. Главна препрека да службена Русија разуме са чим се суочавају и она и Србија била је спретна камуфлажа словенофилском реториком коју је главни координатор мреже утицаја Крунослав Херуц промишљено и обилно користио. „Словенска узајамност“ се у његовим рукама претворила у ефикасно средство за реализацију правашког политичког програма и ширење утицаја кроз руске институције, укључујући министарства иностраних и унутрашњих послова. Највећи отпор правашима у Русији пружили су руски научници, филолози и историчари, који су боље од политичара разумели националне односе на Балкану.

Међусобне политичке борбе Срба, Хрвата и Словенаца, које су током Првог светског рата на тлу Русије буктале пуним сјајем, биле су већ тада пригушиване агитацијом и силом. Међутим, пренеле су се у Краљевину СХС/Југославију и умногоме обележиле њену историју. Нова држава борила се против посебних национализама својих све бројнијих народа безуспешно покушавајући да наметне нову службену идеологију – југословенство. Базична супротстављеност политичких интереса Срба и Хрвата, два народа која су претендовала на улогу „Пијемонта“ Јужних Словена и изградњу велике и снажне националне државе, упркос тактичком позивању на аустрословенство/југословенство и свесловенство, довела је до немогућности да Југославија постоји најпре као демократска држава, а потом и као ма каква држава.

Мала група пустолова, предвођених предузимљивим, интелигентним, талентованим и идеолошки изграђеним лидером, успела је да у околностима кризе током Великог рата наметне своје виђење односа међу словенским народима не само делу руске јавности него и да освоји симпатије појединих државних службеника и друштвено утицајних особа. Херуца није омело ни то што су га многи у Русији сматрали аустријским „уходом“, „агентом“, „шпијунот“. Од почетка борбе са представницима конкурентског политичког програма његова дружина је, захваљујући, поред осталог, и подршци аустроугарске и италијанске дипломатије, увек била корак испред противника, успешно парирајући институцијама двеју држава – Србије и Русије.

Догађаји, појаве и процеси, који су истраживани у овом чланку, у српској историографији су деценијама били запостављани или су обрађивани парцијално и узгред, док су у југословенској науци третирани у идеолошки контролисаном оквиру. Пуни смисао међусобне политичке борбе Срба и Хрвата која се водила на тлу Русије, њена комплексност, слојевитост, утемељеност у међународна збивања и процесе, као и њен далекосежни значај, упорно су измицали истраживачима. Главна препрека извођењу закључака о природи и сврси Југославије била је сама идеологија југословенства и у складу са њом вођена политика. Њен императив било је избегавање да се поставе осетљива питања о међунационалним односима и критикује догма по којој је Југославија настала као „вековна тежња њених народа“.

Бројни документи и чињенице показују да је нова држава настала као изнуђено решење, компромис и импровизација у околностима када су друга средства била исцрпена, а контекст захтевао ра-

дикална решења. Иронијом историје Југославију су створили српски радикали и хрватски праваши. Дуготрајна међусобна борба заступника конкурентских државотворних програма Срба и Хрвата ненадано је пресечена када су, упућујући изазов целом дотадашњем поретку, на историјску сцену ступиле нове снаге: комунистичка идеологија и совјетска држава.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Србије. МИД, ПО, 1917, Ф. IX, Д. III, 213.
- Војни архив. П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, л. 75.

Објављени извори

- *Армија без государства. От сербског к југославијанском добровољеском корпусу в Росии во время Первой мировой войны. Сборник документов*, редакција: Горан Милорадовић, Алексеј Тимофеев, Ярослав Вишняков, Москва: РИСИ, 2014.
- Геруц, К. Ју. *Всеславијанство и Хорватија*. Петроград, 1914.
- Геруц, К.Ју. *О Думској библиотеке. Нескільки слов о задачах и об устройстве библиотеки Государственной Думы*. Петроград, 1909.
- Ђурић, Александар Д. *Ка победи. Ратни дневник*. Београд: Геца Кон, 1938.
- *Југословенски добровољци у Русији: 1914–1918, Зборник докумената*, приредио Никола Б. Поповић. Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977.
- Kvaternik, Eugen. *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, priredila Lj. Kuntić. Zagreb: Znanje, 1971.
- Koščak, Vladimir. „Prilog za historiju 1917. godine“. *Historijski zbornik*, god. X, br. 1–4, 1957, 131–136.
- Максимовић, Војин. *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*. Београд: Просвета, 1926.
- *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*, zbrali in uredili: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin. Ljubljana/Maribor: Samozaložba sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

- *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительства 1878–1917 гг.*, Серия 3: 1914–1917 гг., Т. 7, ч. 1, ред. Ф. О. Нотович. Ленинград: Госоцэконизд, 1935.
- Милорадовић, Горан. „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године“. *Историјске свеске Андрићевог института*, бр. 14, фебруар 2015.
- Московљевић, Милош. *У великој руској револуцији. Дневничке белешке*, прир. Момчило Исић. Београд: ИНИС, 2007.
- Оџак, Иван. „Грађа за повјест хрватско-руских веза у другој половини XIX стољећа“. *Historijski zbornik*, god. 19/20, 1966–1967, 369–391.
- Потоцњак, Франко. *Iz emigracije II*. Zagreb: M. Breyer, 1919.
- Starčević, Ante. *Bi-li k slavstvu ili ka Hrvatstvu?* Zagreb: Hrvatska zastava, [1861].
- Starčević, Ante. *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb: Lav. Hartmán i družba, 1876.
- Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*. Zagreb: HIBZ, 1942.
- *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR*, *Zbornik dokumenata i materijala*, ред. Milorad Simonić. Београд: Институт за савремену историју, Народна knjiga, 1979.
- Филиппов, Михаил М. *Хорваты и борьба их с Австрией*. Петроградъ, 1890.
- *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, priredio Josip Badalić. Zagreb: Suvremena naklada, 1945.
- Šepić, Dragovan. „Грађа о раду истарских представника у југославенском одбору“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 11–12, No. (1966–1968), studeni 1968.

Литература

- Bartulin, Nevenko. *The racial idea in the Independent State of Croatia: origins and theory*. Leiden/Boston: Brill, 2014.
- Буџар, Франjo. *Promemorija Eugena Kvaternika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1936.
- Vaščenko, Mihail. „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje u Rusiji. Nepoznata strana djelovanja 'hrvatskog konzula'“. *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, 2011, 577–586.
- Ващенко, Михаил. *Хорватский консул. Общественно-политическая деятельность Крунослава Геруца в России в 1880–1930-е гг.* Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012.

- Венедиковъ, Йорданъ. *История на доброволцитъ отъ сръбско-българската война – 1885 г. съ 13 картографически приложения и 25 портрети*. София: Доброволческата Организация „Сливница“, 1935.
- Grbešić, Grgo. „Od ilirskog pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“. *Diacovensia* 21 (2013), 1, 85–107.
- Gross, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povjest, 1973.
- Гусев, Никита. „Руски 'фронт' борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 2, 2015, 77–95.
- Елдъров, Светлозар. *Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите*. София: Военно издателство, 2005.
- Jonjić, Tomislav. „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina“. *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, God. X (2015), br. 19(1)–20(2), 9–160.
- *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918)*, учествовали у обради Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар. Београд: Војно дело, 1954.
- Кацис, Л. Ф., М. П. Одесский, „Славянская взаимность“: *Модель и топика. Очерки*. Москва: Издательский дом „Регнум“, 2011.
- Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi eseji*. Zagreb: Zora, 1957.
- *Kronologija pravaštva. Povodom 150. obljetnice Stranke prava i 115. obljetnice smrti Ante Starčevića*, priredio Mladen Kaldana. Zagreb, 2011/2012.
- Љушић, Радош. *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*. Београд: Белетра, 2004.
- Мелкадзе, Нинель В. „Крунослав Юрьевич Геруц: 'Кавказский книжный кооператив', 'Государственная кавказская библиотека', 'Кавказское зерно'“. *Королєнківські читання* 2013, Ч. 2, (Харків, 2014), 87–117.
- Милорадовић, Горан. *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.

- Мицић, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*. Ново Милошево/Београд: Банатски културни центар, Радио-телевизија Србије, 2014.
- Оћак, Иван. „Krunoslav Heruc, pobornik rusko-hrvatskih veza potkraj XIX i na početku XX stoljeća“. *Historijski zbornik XXXVII* (1984), 139–163.
- Pavličević, Dragutin. „Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859–1868)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 28, (Zagreb, 1995), 84–95.
- Paulova, Milada. *Jugoslavenski odbor*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925,
- Starčević, Mile. *Dr. Ante Starčević i Srbi*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1936.
- *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945*. Zagreb: Minerva, 1997.
- Токарев, Николай Васильевич. „Общество ‘Русское Зерно’ и распространение агрокультурных инноваций в Тамбовской губернии в период столыпинской модернизации“. *Грамота*, 2011, № 5, Ч. 3, 153–156.
- Firsov, Jevgenij. „Lev Tuma in Krunislav Heruc: Ustanovitelja in meceni jugoslovanskih kulturnih društev v carski Rusiji“. *Anthropos* 1/4, (Ljubljana, 2005), 465–476.
- Шемякин, Андрей. „Первая мировая война. Рождение Югославии“. *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. Москва: Индрик, 2011, 175–216.

Интернет презентације

- *База житељей Волгограда*. Датум пиступа 14. 2. 2017. <http://pomerorg.info/jitelivolgograd/>
- Волков, С. В. *База данных „Участники Белого движения в России“ на январь 2016*, Буква Г, 158. Датум приступа 6. 4. 2017. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_04-G.pdf

Штампа

- *Jugoslavija-Югославия*, Петроград, 1916–1917.
- *Југословенско уједињење*, Краснојарск, 1919.
- *Naša sloga*, Zagreb, 1890.
- *Словенски југ*, Одеса, 1916.
- *Уједињење*, Челябинск/Краснојарск, 1918–1919.
- *Югославјанин – Орган југославјанской комиссии в России*, Екатеринбург, 1918–1919.

Goran Miloradović
Institute for Contemporary History

The Great and the Small. Activities of the Croatian Party of Rights in the Russian Empire until the October Revolution

Summary: The article deals with the activities of the members of the Croatian Party of Rights in Russia from mid-19th century till the 1917 October Revolution. Conflict between the Serbian and Croatian program for formation of nation states was related to the aspirations of the Russian and Austrian empire to take part in the division of the Ottoman heritage in the Balkans. In such context, representatives of the Party of Rights sought to create a political base in Russia for the realization of the main goal of their program: the creation of the Croatian state in the maximum extent – within or outside the Habsburg monarchy. There was a consensus on the basic elements of Croatian national interests between the National Party of J. J. Strossmayer and the Party of Rights of A. Starčević, who cooperated. After E. Kvaternik's failure to find support in Russia for the program of the Party of Rights, Krunoslav Heruc, very capable advocate and organizer and also a member of the Party of Rights, went to St. Petersburg. In the period from 1885 to 1917, he used the Slavophil ideology to form a number of interconnected associations which influenced various Russian institutions. He wrote for a number of newspapers and magazines in Croatia and Russia, and published a number of publications promoting the ideology of A. Starčević. During the World War I, he joined a group of associates of different nationalities with whom he fought against the policy of the Serbian government and interfered with the formation of volunteer corps in Russia. The success of his actions was partly due to distress in Serbian institutions and demoralization of the Serbian elite after the military defeat and occupation of Serbia in 1915, as well as the lack of understanding of official Russian circles of international relations in the Balkans. Struggle between the Serbian and Croatian politics in Russia was ended with the revolutions in 1917 that have paralyzed the Russian institutions, and then launched a civil war. In such circumstances, the orientation of the Yugoslav program was the only way out for the two opposing sides.

Key words: Krunoslav Heruc, Croatian Party of Rights, Slavophilia, Yugoslavism, nationalism, Russia, Serbia, Croatia